

חותם בלֵאֶשְׂרֵד שֶׁר הָאֲרָמוֹן

מ א ת

ת י י מ ו מ ר י מ ת ד מ ו ר

בשנת 1960 נתגלה ליד מכוון וינגייט שמדרום לנתניה חותם-גליל, שהוא עד כה יחיד במינו בארץ. בעת ובעונה אחת נתגלתה גם סיכת-רכיסה (פיכולה) של ברונזה. שני הפצים אלה נמצאו על-ידי נער מחברת-נוער בקיבוץ פלמחים. שמואל ליפשיץ, נאמן העתיקות במקום, ורעייתו מרים ז"ל עמדו מיד על חשיבות הפצים, ובזכותם נבדק החותם ונתאפשר פרסום זה. חותם-הגליל (ראה ציור 1; לוח ו, 1) עשוי אבן כאלקדון לכנה. אורכו 38 מ"מ וקוטרו 16 מ"מ. הדגם החרוט עליו נתון בין שני קווים מקבילים, התוחמים את השטח המגולף. מתוארים בו שני אנשים, העומדים בתפילה לפני אל, הניצב על גבי חיה קורסת. מעל האנשים חרותים סמלי-אלים: סהר, כוכב ושבעה "כדורים". הכתובת חקוקה בשטח שבין האל למתפללים, בשתי שורות.

מצד סגנונו נמנה החותם עם קבוצת החותמות האשוריים הידועה בשם "חותמות בסגנון-הקידוד הקדום" (Early Drilled Style)². השימוש במקדח ניכר היטב בחריטת העיניים והאברים, בסמלי-האלים, ובמיוחד בשבעת ה"כדורים". עם זאת מצטיין החותם בגילוף רגיש, ובמיוחד בגילוף גוף החיה. אפשר לקבוע את זמנם של חותמות הקבוצה הזאת על-סמך הכתובות שעל

1. סיכת-הרכיסה (ראה לוח ו, 3) נמנית עם טיפוס הסיכות דמויות-הקשת בנות שני החלקים, שרווחו בעיקר במאות ה'ט'—הו' לפנה"ס. והשווה: D. Stronach, *Iraq*, XXI, 1959, pp. 185–193

E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals of North American Collections, I: The Collection of the Pierpont Morgan Library (The Bollen Series, XIV)*, Washington 1948 (= Porada), Text, p. 84
H. Frankfort, *Cylinder Seals*, London 1939 (= Frankfort), p. 193; A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel*, Berlin 1940 (= Moortgat), pp. 66 ff.;
B. Buchanan, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum*, Oxford 1966 (= Buchanan), p. 114

חותם בל-אשרד שר הארמון

אחדים מהם, שנזכרים בהן שרים ששימשו אפונימים באשור³. כל החותמות בסגנון-הקידוח הקדום הם ממחציתה השנייה של המאה ה' ומראשית המאה ה' לפנה"ס.

ציור 2

דמות האל על גבי החותם

ציור 1

חותם בל-אשרד, שר הארמון (טביעה)

פשר הדמויות והסמלים

א. האל (ציור 2)

האל חבוש עטרה דמויית-גליל, שבראשה גולה. עטרה זו אופיינית לאלים שבחותמות האשוריים בסגנון-הקידוח. לפעמים יש כוכב בראש העטרה, במקום גולה⁴. בדרך-כלל עוטרות אותה קרניים, כיאה לעטרת האל. יש

E. Unger, apud: M. Ebert (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte* (= *RLV*), 3. IV/2, Berlin 1926, p. 372; E. Herzfeld, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, IX, 1938, pp. 31-36. לרשימה זו של חותמות יש להוסיף עתה את חותמו של נבו־שֶׁר־אֶצֶר, שר של אד־נֶרֶךְ הג', מלך אשור (Buchanan, No. 633). ככל הנראה הוא זהה עם נבו־שֶׁר־אֶצֶר, האפונים בשנת 786. החותם הקדום ביותר ברשימת אוגנר הוא חותמו של נְנֶרֶת־בֶּל־אֶצֶר (3780 va בברלין — Moortgat, No. 595), שר של נְנֶרֶת־אֶשְׂרֶד, אפונים בשנת 812 (אין לייחס חותם זה לשנת 877, כפי שעשה אוגנר; וראה הלקן, הערה 44). אחד החותמות מן התקופה האשורית התיכונה (מס' 160 באוסף

מורגן) יוחס בטעות לראשית המאה ה' ; וראה: Porada, Text, p. 71, No. 609. למשל: Porada, Plates, Nos. 691-692; L. Delaporte, *Catalogue des cylindres orientaux et des cachets assyro-babyloniens, perses et syro-cappodociens de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1910 (= *Bibl. Nat.*), Nos. 354-355. על קישוט עטרת האל בסמלים אסטראליים ראה: G. Furlani, *Studi e*

שהקרניים בולטות מן העטרה⁵, יש שהן מגולפות בשטח העטרה בלבד⁶, ואף יש שלא גילף אותן האמן, כבחוחם שלנו. מסתבר, שעטרה מעין זו היא מטיפוס "כובע האלים", הידוע מן התבליטים ממלטימי מימי סנחריב⁷. זהו כובע דמוי-גליל, שמעליו מגולפות קרניים. בראש הכובע גולה, שבתוכה נתון סמל האל — הכוכב או הסהר. בתבליטים אלה ובדומים להם⁸ אפשר לראות בבירור, כי לאורך קצהו העליון של ה"כובע" היתה שורה של נוצות קצרות. ידו השמאלית של האל אותה בשרביט-אלה, ואילו ידו הימנית מושטת בברכה. צורת-עמידה זו של האל רגילה ביותר בחותמות-הגליל האשוריים מן המאות ה"ט"–ה"ח", העשויים בסגנון-הקידוח. אלא שלעיתים שונה החפץ שביד האל: גרון, קלשון משולש, ברקים, חרב-מגל, קשת ואשפה, שרביט-אלה, שבט, "טבעת", או מטה עם "טבעת"⁹. גם בתיאורי צלמיות האלים והדימונים שבספרות האכדית נזכרת צורת-עמידה זו של האל: "בימינו מברך, בשמאלו אחזו בהרב-מגל"¹⁰ וכדומה. שרביט-האלה — שהוא לדעת

- materiali di storia della religioni*, VII, 1931, pp. 27 ff. לפי שהיתה עטרת האלים מצופה זהב ומשובצת אבנים טובות, התעודות האכדיות מזכירות לעתים, כי העטרה (*agû*) היתה מגיחה אור ומראה היה מעורר כבוד ואימה; ראה: *The Chicago Assyrian Dictionary (= CAD)*, Vol. A, pp. 154–155.
5. L. Delaporte, *Cylindres orientaux (Annales du Musée Guimet)*, Paris 1809 (= *Guimet*), No. 109; *Bibl. Nat.*, No. 354; C. H. Gordon, *Asiatic Seals in the Walters Art Gallery, Iraq*, VI, 1939 (= *Walters Art Gallery*), Pl. X, No. 81.
6. ראה, למשל: Buchanan, No. 633. בשאלת עיטורם של "כובעי האלים" בקרניים דנה בהרחבה ג' ואן-בורן: E. D. van Buren, *Orientalia*, XII, 1943, pp. 318 ff.
7. F. Thureau-Dangin, *Revue d'Assyriologie*, XXI, 1924, pp. 187, 196.
8. W. Bachman, *Felsreliefs in Assyrien*, Leipzig 1927, p. 25, Fig. 18; D. J. Wiseman, *Iraq*, XX, 1958, Pl. 8 : 1.
9. Bachman, *op. cit.* (n. 7), p. 36, Fig. 23; W. Andrae, *Das wiedererstandene Assur*, Leipzig 1938, frontispiece; Pl. 22b.
10. *Bibl. Nat.*, Nos. 354–355, 360; idem, *Catalogue des cylindres, cachets et pierres gravées de style oriental, Musée du Louvre*, I–II, Paris 1920–1923 (= *Louvre*), Nos. 680–681; Walters Art Gallery, Nos. 80, 83; Frankfort, *Pl. XXXIIIj*; Porada, Nos. 692–697, 702–703.
- אלה וטבעת גם יחד; ראה, למשל: Walters Art Gallery, No. 81; *Louvre*, No. 686; *CAD*, Vol. G, p. 35a: *ina imittišu ikarrab ina šumēlišu gamlum nai*.

רבים ה־*mištu* של התעודות האכדיות¹¹ — הוא אחד הסמלים הקדומים ביותר באיקונוגרפיה המיסופוטאמית¹². שרביט־האלה כסמל־השררה העיקרי אשר בידי המלך או בידי שריו ידוע היטב מן התבליטים האשוריים הקלאסיים של המאות ה־ט'—הו' ומפסלים של מלכי אשור¹³. שימוש דומה אפוא לזה של ה־"שבט", הוא המטה הישר (*ḥaṭṭu*)¹⁴. בהקשר זה מן הראוי להזכיר, שבין סמלי־השררה המלכותיים הנזכרים בתעודה הנודעת המתארת את טכס זג ראש־השנה הבבלי¹⁵ מופיע ה־*mištu* ליד ה־*ḥaṭṭu*: הכוהן הגדול (*šešgallu*) מוציא את המטה (*ḥaṭṭu*), את ה־"טבעת" (*kippatu*), את שרביט־האלה (*mištu*) ואת העטרה (*agú*) ונותן אותם למלך.

מאחורי כתפיו של האל מזדקרות מעין קרניים, המסתיימות בגולה. קרניים אלה הן, ככל הנראה, ביטוי מסוגנן וסכימאטי לשתי קשתות או לשתי אשפות. ואמנם, "קרניים" סכימאטיות מעין אלה רגילות בחותמות בסגנון־הקידוח. בכמה חותמות גולפו בצורה ריאליסטית יותר, ועל־כן ניתן להבחין בהם בצורת הקשת או האשפה¹⁶.

השווה: F. Köcher, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, I, 1953, p. 80, II. 7–8: *ina imittasu ikarrab ina šumēlisi ḥegalla naši* (= בימינו יברך, בשמאלו אווהו בכדי־השפע). פעולת הכרבה (*karābu*) נעשית תמיד בהרמת יד ימין; וראה: B. Landsberger, Das "Gute Wort", *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft* (= MAOG), IV, 1938/9, p. 296

11. את החומר על *mištu* אסף לאחרונה סאלונן: E. Salonen, *Die Waffen der alten Mesopotamier* (*Studia Orientalia*, XXXIII), Helsinki 1965, pp. 72–73 אולם עדיין לא נפתרה במחקר זה בעיית זיהויו המדויק של כלי זה, המופיע בתעודות גם ככלי־נשק מובהק, לעתים משונן בשיניים חדות.

12. ראה בפירוט: E. D. van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art* (*Analectia Orientalia*, XXIII), Roma 1945 (= van Buren, *Symbols*), pp. 166 f.

13. B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Bonn 1965 (= Hrouda), pp. 88, 104–105; Pl. 32: 1–17

14. *CAD*, Vol. H, pp. 154–155. והה־*ḥaṭṭu* והה־שימוש ל"שבט" בלשון המקרא. "מטה הצדק" שבידי המלך (*ḥaṭṭu išartu*) והה־אפוא ל"שבט מישור" הנזכר בתי' מה' 1; וראה: K. Fr. Müller, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft*, XLI/3, 1937, p. 38

15. F. Thureau-Dangin, *Rituels accadiens*, Paris 1921, p. 145, l. 448.

16. גילוף סכימאטי של שתי קשתות ראה: *Bibl. Nat.*, No. 354; Walters Art

משמעותם של שני העצמים דמויי־השקיק שמשני צדי החגורה אינה ברורה. לכאורה אפשר היה לחשוב, שאלה הקצוות התחתונים של קשתות או בסיסי אשפות, וכך אמנם נדמה בתבליט מאבן־גיר מאשור העיר¹⁷. אולם בחותם של בל־אמרני השמור בקושטא, שבו מתואר אל היורה בקשת, כשעל גבו תלויה קשת שגייה, "שקיקים" אלה מנותקים בבירור מן הקשתות¹⁸.

מגב האל בולטת חרב (באכדית: *nam;aru*), התקועה באלכסון בהגורה רחבה. חרב זו היא מטיפוס החרבות האופייניות למאה ה־7, שהנדן שלהן מעוטר בתלקו התחתון בשני ראשי אריות, ועל־כן היא נראית כצלב. חרבות אלה מוכרות היטב מתבליטי אשורגצרפל הב' ושלמנאסר הג', שם חוגרים אותה המלך, שריו וחיליו¹⁹. בסוף המאה ה־7 נתייתרו חרבות אלה למלך ולשרי החצר הגבוהים ביותר²⁰.

החיה הקדושה שהאל ניצב עליה היא שור או ראם. רגלי החיה מקופלות תחתיה, וקרנה מזדקרת קדימה. בצורה זאת מגולף השור בכמה חותמות אחרים בסגנון־הקידוה²¹, אך יש שהוא מופיע בעמידה²².

בחלקו העליון של החותם נראים שלושה סמלי־אלים שכיתים בחותמות אשוריים: הכוכב — סמלה של האלה אשתר; הסהר — סמלו של האל סין; ושבעה "כדורים", הערוכים כמו שבעת כוכבי הפליאדים — סמלי סבת (*Sibitti*), הלוא הם שבעת אלי־הגורל²³.

Guimet, No. Gallery, Nos. 81, 83; *Porada*, Nos. 695, 696, 697
109. קשת ראשפה (?): *Moortgat*, No. 511. על בעיית זיהוין של ה"קרניים" ראה:
O. E. Ravn, *A Catalogue of Oriental Cylinder Seals and Impressions in the Danish National Museum*, Copenhagen 1960, No. 150, p. 118
17. *W. Andrae, Das wiedererstandene Assur*, Pl. 22b
E. Unger, *Assyrische und babylonische Kunst*, Breslau 1927 (= *Ass. bab. Kunst*), p. 124, No. 74

19. ראה: י. ידן, תורת המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, רמת־גן תשכ"ג, עמ' 345—324; 61, p. 1946, *Rachel Maxwell-Hyslop, Iraq*, VIII, Pl. VI, Type 55

Loc. cit., Type 55a; *Hrouda*, Pl. 22 : 1

21. למשל: *Bibl. Nat.*, No. 354; *Louvre*, No. 680; *Porada*, No. 654

22. *Porada*, No. 702. על בעיית דמותו של השור או הראם (*Bos primigenius*) באמנות האשורית ראה: ש. בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים תש"י, עמ' 158, 242, 244; ב, תשט"ז, עמ' 355—358.

23. לאלים אלה נודעה חשיבות מיוחדת דווקא בתקופה האשורית החדשה, עת

לו: הברק, זאת ועוד: שרביט-האלה שבידו אינו מיוחד לאף אחד מן האלים הראשיים של אשור, ועל-כן אין בו כדי להצביע על זהות נושאן.

ב. המתפללים

בחותרם שלפנינו גולפו שני מתפללים והים זה לזה, הניצבים מול האל בתנועה מיוחדת: היד הימנית מורמת, האצבע שלוחה לפניו, ואילו שאר האצבעות מכווצות. היד השמאלית מושטת; כף-היד פרושה. תנועה זאת של היד הימנית (אצבע שלוחה לפניו) בחותמות האשוריים בסגנון-הקידוח, בחותמות בסגנון-הקוו ובתבליטים היא התנועה הרגילה של המתפלל הניצב לפני אלוהיו³⁰, והיא שונה מתנועת ידו של המתפלל שבחותמת מן התקופה הבבלית הקדומה ומן התקופה הכשית.

בתפילות ובהימנונות האשוריים מכונה תנועה זו של היד הימנית בשם *ubān damiqti tarāṣu* (= להושיט אצבע לטובה), היינו, לברך ולכבד³¹. היפוכה הוא *ubāna ana... tarāṣu* (= להושיט אצבע נגד פלוני)³², כנאמר בישיעהו: "שלח אצבע ודבר און" (גת, ט). תנועת היד השמאלית, המושטת לפניו, ידועה מן הספרות בתור *upnā petū* (= פתוח אגרוף), ומובנה: להושיט יד בבקשת תחנונים³³.

30. תנועה זו מופיעה לראשונה בתבליט שעל המזבח של תפלת-ננרת הא': O. Opitz, *AfO*, VII, 1931/2, pp. 83 ff. באותה התנועה ניצבים אשורנצרפל הב', שלמנאסר הג' ושמש-אדד הה' לפני סמלי האלים שבתבליטי האסטילות; ראה: *Ass. bab. Kunst*, pp. 106–107, 109. לראשונה מופיעה תנועה זו בחותם-גליל אשורי שאפשר לייחסו לימי תגלת-פלאסר הא': A. Moortgat, *ZA*, XLVIII, 1944, p. 43, Fig. 46. 31. וראה בפירוט: B. Landsberger, *MAOG*, IV, 1928/9, pp. 297–298. לנגדון שעמד לראשונה על משמעות הביטוי *ubān damiqti tarāṣu* בתעודות, זיהה את הושטת האצבע עם תנועה אחרת, הרגילה אף היא בתבליטים האשוריים: הרמת האצבע, או שתי אצבעות, אל הפה — מעין בשיקה; וראה: S. Langdon, *JRAS*, 1919, pp. 546 ff. אולם התנועה האחרונה אינה אלא *laban appi* (= "הכנעת הפנים"), היינו, תנועה להבעת כבוד והכנעה לפני האלים, הנעשית בעמידה, ולא בשכיבת אפיים ארצה, כפי שנוהגים לעתים לתרגם. גם באיוב המדובר, ככל הנראה, באותה התנועה: "אם אראה אור כי יהל וירח יקר הולך ויפת כסתר לבי ותשק ידי לפי" (לא, כו—כז).

32. Landsberger, *MAOG*, IV, p. 297, n. 1.

33. ראה, למשל: P. Jensen, *Keilschriftliche Bibliothek*, VI/2, Berlin 1915.

חותם בל-אשרד שר הארמון

גילוף שני מתפללים זה ליד זה הזהים בכול נדיר למדי בחותמות מסוג זה. משמופיעים שני מתפללים בחותמות בסגנון-הקידוח, הרי האחד הוא מוקן והשני ללא זקן (וראה להלן). רק בחותמות ספורים גולפו שני מתפללים ללא זקן, ואף באלה שתי הדמויות אינן זהות בכול³⁴.

הכתובת (לוח 2)

NA₄KIŠIB mEN.MAŠ (= *kunuk Bêlu-ašarêdu*)

GAL É.GAL (= *râb ckalli*)

חותם בל-אשרד, שר הארמון

הכתובת חרותה בפוויטיב, כלומר, החותם הוא שנועד לקריאה, ולא הטביעה. סגנון-כתיבה זה אופייני לחותמות-הגליל הניאו-אשוריים. אף לבבל חדר, והוא מופיע ברוב חותמות-הגליל הניאו-בבליים של אותה התקופה. אך במאה ה'י, ובעיקר בתקופה הפרסית, חזר הסגנון הרגיל בחותמות המיסופוטאמיים — חריתה הכתובת בניגאטיב. הנהוג לחרות כתובת בפוויטיב ידוע כבר מן התקופה הכשית (המאות ה"ד—ה"ג) — על חותמות אשר הוקדשו לאלים (בדרך-כלל על-ידי המלך ובני משפחתו), כלומר, על חותמות שלא נועדו לשימוש³⁵. אפשר היה אפוא לשער, לכאורה, שגם החותמות האשוריים עם

p. 138, l. 1; R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons*, Graz 1956, p. 103, l. 6

Bibl. Nat., No. 358; Walters Art Gallery, No. 83 .34

35. ואלה הם: חותמות מן המאות ה"ד—ה"ב — H. H. von der Osten, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell*, Chicago 1934, Nos. 660, 665; idem, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett*, Chicago 1936, No. 83; *Louvre*, No. 620 והשווה: T. Beran, *AfO*, XVIII, 1957, p. 269, Fig. 19; p. 271 F. H. Weissbach, *Babylonische Miscellen*, Leipzig 1903, p. 16, Fig. 1; p. 17, Fig. 1; *Louvre*, No. 830, Pl. 93, No. 16 המוקדשים לאל חרותה הכתובת בניגאטיב דווקא, ובכך הם חורגים מן המקובל: (א) חותם פרובינציאלי מן המאה ה'י של נסיר העיר שִׁדְכַּנְּ שֶׁל החבור, חותם המוקדש לאלהיו שִׁמְנַחִי; וראה: Unger, *BASOR*, 130, 1953, pp. 16–21. (ב) חותם ארמי מן המאה ה'י, המוקדש להרד; וראה לאחרונה: A. R. Millard, *Iraq*, XXIV, 1962, Pl. XXIII; N. Avigad, *IEJ*, XVI, 1966, p. 250

לרשימת החותמות שהכתובת חרותה בהם בפוויטיב יש להוסיף שני חותמות שנמצאו בארץ-ישראל: (א) חותם בסגנון פְּשִׁי מתענך, שהוא מיוחד במינו משום שאיננו חותם המוקדש לאל, אלא חותם של איש פרטי; וראה: נ. אביגד, הערך "חותם", אנציקלון

שמות פקידים ושרי-חצר גבוהים לא נועדו לשימוש. והנה, בחפירות בכלח נתגלו כמה טביעות של חותמות-גליל אשוריים מסוג זה, ובכולם חרותה הכתובת בניגאטיב. מכאן עולה, כי לעתים שימשו חותמות אלה גם לחתימה. נמנים עמם הנתם הפחה של כלח ושני חותמות מלכותיים: האחד של אד-נרר הג' והאחר של אסרחדון³⁶. החותם האחרון, שכתוב עליו "ארמון אסרחדון", וראי נועד לחתימה בלבד, שכן איננו חותמו האישי של המלך, אלא חותם הרכוש המלכותי. אף-על-פי-כן נחרתה הכתובת שעל גבי החותם בפרויטיב³⁷.

הכתב הוא ניאו-אשורי. מלאכת-החריתה היא יפה, פרט לסימן הראשון (NA₄), המגדיר של "אבן", המופיע בצורה בלתי-רגילה, הדומה מאוד לסימני התקופה האשורית התיכונה או לסימנים ניאו-בבליים. הכתיב *rāb ekalli*, ללא הסימן המגדיר *lu* (המגדיר של נושא תפקיד), אף הוא היה רגיל בתקופה האשורית התיכונה, אך כמעט נעלם בתקופה הניאו-אשורית. מסחבר, שהסופר נזקק לכתב ולכתיב קדומים יותר מן הנהוג בימיו. השם בל-אשרד (= האל בל הוא ראש וראשון) מופיע פעמים אחדות בתעודות אשוריות³⁸. שמות תיאופוריים דומים לו הם שלמנ-אשרד, נגרת-אשרד, סין-אשרד ועוד.

פדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, הציר שבטור 72. (ב) חותם יחיד-במינו משומרון, שחרותה עליו כתובת בת 11 שורות — הפילה לאלים (ללא ציור דמות) מן המאות הח'-הו'; ראה: שם, לוח א; O. R. Gurney, apud: Kathleen M. Kenyon, ; J. W. Crowfoot & G. H. Crowfoot, *The Objects from Samaria*, London 1957, p. 87; Pl. XV : 18

36. ואלה הם: B. Parker, *Iraq*, XVII, 1955, p. 110, ND 476; XXIV, 1962, p. 31, ND 5486; p. 38, ND 7080; pp. 38-39, ND 7104. ראוי לציין, שארבעה חותמות אלה הם חותמות של מלכים או של שרים שמילאו תפקיד רשמי בכלח.

37. לעומת זה, בחותמו של סנחריב (הוא "חותם הגורלות של האל אַנְשַׁר", שהוטבע על גבי החוטים שעשה אסרחדון עם המלכים הוואסאליים) חרותה הכתובת בניגאטיב, ובכך שונה החותם מן החותמות האשוריים האחרים מתקופה זו; ראה: Wiseman, *Iraq*, XX, 1958, p. 15. מן הכתובת שעל החותם עולה, כי נועד מלכתחילה לחתימה, וכי האמנים שגילפוהו אולי התכוונו לחקות את שני החותמות הקדומים המגולפים בניגאטיב, שהוטבעו על גבי החוזה הממלכתי, הלוא הם החותם של האל אשרד וחותם של מלך אשורי מן המאות ה"ג-ה"ב; ראה: *ibid.*, p. 18, Fig. 4; p. 20, Fig. 5. 38. ראה, למשל: K. Tallqvist, *Assyrian Personal Names*, Helsingfors 1914, p. 55. אולם *ašarēdu* נכתב שם בכתיב האשורי SAG.KAL. הכתיב MAS. כבהותם

התואר *rāb ekalli* מעניין מכמה בחינות, שכן זהו תואר שנהג בתצר המלך בלבד³⁹. ואם אמנם היה בל־אשרד "שר ארמון" בחצר המלך — הרי תמוהה הופעתו של חותם "שר הארמון" מחוץ לגבולות אשור. כל התותמות האחרים של שרים אשוריים נמצאו על אדמת אשור. בימי האימפריה האשורית מופיע "שר הארמון" מחוץ לחצר המלך רק בעת כריחת חוזים עם וסאלים, כנראה כנציגו האישי של המלך⁴⁰. שמא מותר לשער, שגם בעל החותם שלנו יצא לארץ־ישראל בשליחות מדינית ומצא בא את מותו? משום סיוע להשערה זו אפשר למצוא כסימני הכתב. כאמור, אחד מהם ארכאי, ודרך־כתיבה זו ידועה בעיקר מן האסטילות של סרגון, מלך אשור. על־סמך שיקול אפיגראפי, נוסף על השיקול ההיסטורי (מסעותיו של סרגון לארץ־ישראל), אפשר לקבוע, כי החותם הוא מסוף המאה ה־7. אולם החותמות המתוארכים שבסגנון־הקידוח מיוחסים לראשית המאה ה־8 דווקא, ולפיכך לא מן הנמנע, שלא בעל החותם עצמו מת בעת מסעות אחד ממלכי אשור לארץ־ישראל⁴¹, כ־אם בנו או נכדו, שנשא את חותם־המשפחה.

ולבסוף, נראה לנו, שיש זיקה מהותית בין משרתו של בעל החותם לבין המתואר בו: שני גברים ללא זקן ניצבים לפני אל.

בתעודות האשוריות מן המאות ה־7—ה־8 מופיעים שני סוגים של שרי־חצר: *ja ziqnt* (= בעלי זקן) ו־*ja rēši* (= חסרי־זקן), המהווים את כלל השרים אשר בחצר מלך אשור⁴². מאז ראשית המאה העשרים מקובלת הדעה, כי ה־*ja rēši* אינו אלא ה"סריס". רבים זיהו אפוא את ה־*ja rēši* עם דמותו של השר ללא זקן, הניצב ליד בעל הזקן בתבליטים שבארמנות מלכי אשור⁴³.

שלפנינו, מופיע דווקא בסגנון־הכתיבה של בבל; וראה: *idem, Babylonisches Namenbuch, Helsingfors 1905, p. 27b*

39. ראה: *Weidner, AfO, XVIII, 1957/8, pp. 262–263*

40. אולם לשר זה תואר שונה במקצת: *ja pān ekalli*. לדעת קלאובר היה תואר זה זהה עם *rāb ekalli*; וראה: *E. Klauber, Assyrisches Beamtentum, Leipzig 1910, p. 32*

41. בהקשר זה ראוי להזכיר, כי ליד מכוון וינגייט שוכן חל פולג, שנתגלו בו שרידי יישוב מתקופת המלוכה; וראה: חדשות ארכיאולוגיות, ג, השכ"ב, עמ' 22–23.

42. צירוף זה מופיע לפעמים גם בצבא האשורי; ראה: *CAD, Vol. Z, pp. 126–*

127

43. צימרן היה הראשון שהציע לזהות את ה־*ja rēši* עם הסריס שבמקרא; וראה:

לזיהוי זה אפשר למצוא חיזוק נוסף בחותמות עם כתובות שבסגנון-הקידוח. היום ידועים חותמות מספר שמגולף בהם אדם ללא זקן, ובעל החותם הוא — לפי הכתובת — *Ja rēši* 44. נוסף על אלה מרובים החותמות בלי כתובת שמופיע בהם אדם ללא זקן. כן מצויים כמה חותמות עם כתובת שמגולף בהם אדם ללא זקן, אלא שבעל החותם אינו מכונה *Ja rēši* 45 — וכך גם בחותם שלפנינו. נדירים יותר החותמות שגולפו בהם שני אנשים ללא זקן, כבחותם שלפנינו. שמא מותר לשער, כי הדמות ללא זקן שבחותמות אלה באה לבטא את מעמדו של בעל החותם? אם כן, הרי נמנה בל־אֶשְׂרָד עם מעמד ה־*Ja rēši*

: H. Zimmern, *ZDMG*, LIII, 1899, p. 116. את הדיון מאז ועד עתה סיכם ויידר : Weidner, *AfO*, XVII, 1956, p. 264–265 (ושם, בהערה 47, רשימת ספרות). אולם לדעתנו עדיין פתוחה השאלה, אם אמנם היה ה־*Ja rēši* שבשירות המלך האשורי סריס ממש, או אם היה זה אך כינוי לשר־הצר שגילח זקנו; וכך גם דעתו של מייסגר : B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, Heidelberg 1920, p. 411

44. ואלה הם : (א) חותם ה־*Ja rēši* של בְּרִגְל־אֶלִי. שהיה אפונים בשנת 808; וראה : *Louvre*, No. 678. חותם ה־*Ja rēši* של פְּלִיל־אֶרֶשׁ, אפונים בשנת 803; וראה : *Bibl. Nat.*, No. 354 (נבדק על־ידי ד. קנדי). (ג) חותם ה־*Ja rēši* של בַּל־תְּרַצ־אֶלֶם, אפונים בשנת 797; וראה : *Ass. bab. Kunst*, p. 111, No. 49. (ד) חותם ה־*Ja rēši* של מְנִי־מֶת־אשור, אפונים בשנת 793; וראה : *Moortgat*, No. — 511 va בברלין. (ה) חותם גְּבוּ־שֶׁר־אֶצֶר, ה־*Ja rēši* של אד־596 (נבדק מחדש בידי ו. ג. למברט). (ו) חותם גְּבוּ־שֶׁר־אֶצֶר, ה־*Ja rēši* של אד־נרר הג'. בעל אותו השם שימש אפונים בשנת 786; ראה : Buchanan, No. 633. חותם זה שונה מקודמיו, שכן נראות בו שתי דמויות : של בעל זקן, ואחריו אדם ללא זקן (ואין זו דמות של אשה, כפי שהניח מפרסם החותם, שם, עמ' 114). (ז) טביעת־חותם על גבי לוח 476 סמ מכלה (ראה לעיל, הערה 36). בחותם עומד איש ללא זקן לפני אל, הניצב על גבי אריה מכונף בעל קרן. ארבע שורות הכתובת מטושטשות ופגומות, אך דומה, כי בשורה 2 יש לקרוא *LU SAG ŠA*, היינו : "פלוני" ה־*Ja rēši* של א...". לפי סגנונו דומה החותם לסוג החותמות שהזכרנו לעיל. (1) חותם ארמי של "אכדבן בר גברד סרסא" (היינו, *Ja rēši*), המוקדש להודו. חותם זה יוצא דופן משתי בחינות : הוא חותם־הקדשה לאל, כלומר, לא נועד לשימוש, והכתובת שעליו כתובה בניגאטיב; וראה הערה 35. נוסף על אלה יש חותם שבעליו הוא *Ja rēši*, אלא שלא גולף בו מתפלל העומד לפני אלים, כ־אם מוטיב אחר; וראה : *Moortgat*, No. 595. זהו חותמו של נְנַת־בַּל־אֶצֶר, ה־*Ja rēši* של נְנַת־אֶשְׂרָד, מי שהיה אפונים בשנת 812, ולא בשנת 876, כפי שחשב אונגר (לעיל, הערה 3); וראה : Weidner, *AfO*, XIII, p. 316b

45. כגון : *Guimet*, No. 109 (נבדק מחדש בידי ד. קנדי).

חותם בל-אשרד שר הארמון

שבחצר המלך. יתר-על-כן, ייתכן, כי בכל החותמות שמופיעים בהם אנשים ללא זקן יש לראות קבוצה מוגדרת ומיוחדת: קבוצת חותמות ה- *Ja rēši* אם אמנם נכונה השערתנו זו, תהיה בכך משום ראיה, שדגם הגילוף בחותמות אלה היה בעל משמעות, ושסוג מוגדר של חותמות-גליל התייחד למעמד מסוים של שרים בחצר מלכי אשור.⁴⁶

46. אנו מודים למר י. שווייג על צילומי החותם המתפרסמים כאן.